

ПРАВЛІННЯ ДЖУЧИДСЬКОГО ХАНА ДЕРВІША (1416 – 1419 рр.) ЗА ДАНИМИ ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛ ТА НУМІЗМАТИКИ

Аналізуються дані письмових джерел і нумізматики про правління джучидського хана Дервіша, публікуються нові екземпляри срібних монет і атрибууються два типи дангів з метою реконструкції політичної ситуації в Орді в другій половині 1410-х років.

Ключові слова: джучидська нумізматики, Дервіш, Єдигей.

Анализируются данные письменных источников и нумизматики о правлении джучидского хана Дервиша, публикуются новые экземпляры серебряных монет и атрибутируются два типа дангов с целью реконструкции политической ситуации в Орде во второй половине 1410-х годов.

Ключевые слова: джучидская нумизматика, Дервиш, Идегей.

Information of literary sources and numismatics about the rule of Juchid khan Dervish is analysed, new samples of silver coins are published, two types of dangs are attributed with the purpose of reconstruction of political situation in Golden Horde in the second half of 1410th.

Key words: Juchid numismatics, Dervish, Edigu.

Історія завершального етапу існування Золотої Орди (Улусу Джучі) в XV столітті відома нам недостатньо повно – абсолютна хронологія є проблемною, наявні серйозні розбіжності в інтерпретації ключових подій. Однією з головних причин такого положення є специфіка наявної джерельної бази. Письмові джерела, що дійшли до нас, дуже фрагментарні і суперечливі. Активне залучення даних нумізматики для реконструкції історичних подій «джучидського» періоду, яке може бути дуже плідним, фактично лише починається, при цьому, як вже відмічалось автором, на жаль, дуже часто «історики використовують інформацію нумізматичних джерел у недостатньому обсязі, а нумізмати утримуються від історичних висновків та узагальнень» [4, с.216].

Необхідністю більш активного використання нумізматичних джерел при вивченні історії пізньої Орди і визначається **постановка проблеми** - стаття присвячена дослідженню віддзеркалення правління хана Дервіша в письмових джерелах та на його монетах.

У історичних дослідженнях вся інформація про Дервіша часто зводиться до констатації того факту, що він був «однією з Єдигеевих маріонеток» [14, с.585], у кращому разі його правління відводиться декілька абзаців, де надаються цитати з письмових джерел і згадуються деякі з його монетних емісій за старовинними нумізматичними каталогами [11, с.192; 2, с.32]. Подібне використання нумізматичних джерел має вельми обмежений характер, бо, як правильно написав сучасний російський нумізмат Є.Ю.Гончаров, якщо «не надано малюнок або фотографія монети, то можливість використання таких каталогів-переліків для історичних реконструкцій істотно знижується» [3, с.59].

Серед класичних каталогів, де описані монети Дервіша, необхідно назвати праці Х.М.Френа [16, с.381-384] і О.К.Маркова [7, с.502]. У цих виданнях відсутні зображення монет, що заставляє використовувати інформацію, що міститься в них, з певною обережністю.

Татарський нумізмат А.Г.Мухамадієв у своїй монографії, опублікованій у 1983 році [8, с.122], говорить про 28 відомих йому типів срібних монет Дервіша, приводить малюнки монет цього хана (булгарського карбування), виконані, на жаль, вельми спрощено. Як і великі нумізмати XIX століття фотографій монет він не приводить.

Грунтовна доповідь, присвячена грошовим емісіям Дервіша, була зроблена Р.Ю.Ревою у 2003 році на II Міжнародній нумізматичній конференції «Монети і грошовий обіг у монгольських державах XIII - XV століть» [10]. Ця робота присвячена вивченню 167 монет Дервіша з великого скарбу, знайденого у 2003 році у Татарстані.

Р.Ю.Рева опублікував вивчені ним типи дангів Дервіша, відкарбовані на різних монетних дворах. Крім того, до достоїнств доповіді можна віднести вдалу спробу реконструкції історичної ситуації в Орді за часів Дервіша на основі даних нумізматики. За минуле з часу написання вказаної роботи десятиліття стали відомі нові типи срібних монет хана Дервіша, випущені на монетному дворі Орду.

Метою даної статті є розгляд даних письмових джерел про правління Дервіша при зіставленні з нумізматичним матеріалом епохи, публікація нових екземплярів монет і атрибуція неопублікованих типів дангов з метою реконструкції політичної ситуації в Орді в другій половині 1410-х років.

Виклад основного матеріалу необхідно почати з констатації, що більшість згадок імені Дервіша в письмових джерелах просто дають його генеалогію або розташовують цього хана в списку правителів Улуса Джучі між Чекре (або Саїд-Ахмадом чи Джаббар-Берді) і Улу Мухаммедом [13, с.61, 62, 146, 209]. Генеалогічне древо Дервіша малюється різними істориками по-різному, сучасний російський дослідник Р.Ю.Рева Почекаєв вважає його племінником хана Саїд-Ахмада I і двоюрідним племінником хана Чекре [9, с.370].

Втім, генеалогія в даному випадку навряд чи така вже важлива, враховуючи те місце, яке займав Дервіш в Орді. Єгипетський історик, сучасник описуваних подій, ал-Айні свідчить: «при ньому (Ідікі) знаходилася людина з роду Чингісханова, на ім'я Дервіш хан, якого Ідікі поставив над ними у вигляді хана, але насправді влада та право наказувати і забороняти належали йому (Ідікі). За Дервіш ханом було лише ім'я» [12, с.532]. Р.Ю.Рева констатує, що Єдигей після проголошення чергового претендента ханом, постійно тримав при собі декілька татарських принців, якими він міг замінити хана у разі, коли той виходив з покори і вступав з ним у відкритий конфлікт [10, с.164].

Як бачимо, письмові джерела дають нам важливу інформацію про залежне положення хана від всевладного еміру і приблизне уявлення про відносне датування його правління – після Чекре і перед Улу-Мухаммедом.

Нумізматичні джерела дозволяють уточнити час номінального царювання Дервіша та межі території, на яку поширювалася його та Єдигея влада.

Р.Ю.Рева [10, с.164] встановив, що найбільш ранні достовірно відомі монети Дервіша датовані 818 г.Х., останні - 822 роком. Таке датування в цілому корелює з монетними емісіями ханів Чекре і Улу-Мухаммеда, які правили до і після Дервіша. Таким чином, ми отримуємо абсолютне датування правління хана. А.Г.Гаєв вважає можливим припустити, що Дервіш знаходився в 822 г.Х. разом з Єдигеєм під час останнього для них походу проти Кадир-Берді, в ході якого обидва вони й загинули [2, с.32].

Це нумізматичне датування підтверджується й письмовими джерелами. Повідомляється, що дочка Дервіша – Шакарбек стала дружиною Тімурида Улугбека [13, с. 62]. І якщо у 823 році Улугбек прийняв у себе Борака як претендента та ординський престол [13, с.196], то це з дуже великою мірою вірогідності означає, що цього року його тестя вже не було в живих.

Нумізматика дозволяє нам судити про географічні межі власті Дервіша - срібні монети від його імені билися на головних монетних дворах держави. На *мал.1* приведені відскановані зображення (збільшені) дангов цього хана:

Мал. 1.1. Сарай (вага 0.75 г.).

Мал. 1.2. Бек-Базарі (вага 0.80 г.).

Мал. 1.3. Булгар.

Мал. 1.4. та *1.5.* Крим (вага кожної монети 0.93 г.). Монета на *мал. 1.5* датована 822 р.Х.

Мал. 1.6. Орду Муаззам (вага 0.85 г.).

Мал. 1.7. Сарайчук (вага 0.72 г.).

Мал. 1.8. Хаджі-Тархан (вага 0.86 г.).

Необхідно детальніше зупинитися на кримській емісії Дервіша. У величезному скарбі із понад 6000 монет, на якому ґрунтується згадана робота Р.Ю.Рева, не було жодної монети кримського карбування. Про кримські емісії Дервіша писали В.П.Лебедев [6, с.13] і К.К.Хромов [15, с.366].

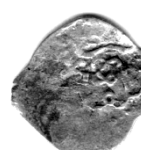
Мал. 1.1.

Мал. 1.2.

Мал. 1.3.

Мал. 1.4.

Мал. 1.5.

Мал. 1.6.

Мал. 1.7.

Мал. 1.8.

Мал. 1

Відомо декілька типів кримських срібних дангов Дервіша, згадані автори приводили лише один (мал. 1.4). Розділяючи інтерпретацію Н.І.Веселовського [1, с.54] вони читали у легенді реверсу титул та ім'я Єдигея та місце випуску – «Чекан Криму». Така інтерпретація стала загальноприйнятою в історичній літературі [9, с.225], тим паче, що вона підтверджує процитоване вище свідчення ал-Айні.

Проблема, проте, полягає у тому, що цей монетний тип спеціально ніким не вивчався, немає навіть надійної графічної реконструкції штемпеля. Детальне дослідження типу не входить до мети цієї статті, тому обмежимося констатацією існуючих обґрунтованих сумнівів у правильності читання легенди реверсу Н.І.Веселовським. Адекватне прочитання цієї легенди є справою майбутнього.

Окрім названих вище монетних дворів, срібні монети хана Дервіша чеканилися і на монетному дворі Орду. Їх скановані зображення (збільшені), розміщені на мал.2.

Ці монети відсутні в класичних працях Х.М.Френа [16, с.381-384] і А.К.Марков [7, с.502], в сучасних публікаціях монетам хана Дервіша з титулом «султан верховний» дана інша атрибуція.

Тип 1. **Орду, Дервіш, без зазначення року. Титул «Султан справедливий».**

Вага 0,76 г.; розміри = 13,6 x 15,4 мм. Мал.2.1.

Вивчення ще одного екземпляра, відкарбованого цими ж штемпелями, дозволяє реконструювати легенди типа.

Av. السلطان العادل دروش خان

Переклад: **Султан справедливий Дервіш хан.**

Rs. ضرب اوردو

Читати легенду, що буває на джучидських монетах вельми нечасто, тут потрібно починати від низу до верху.

Переклад: **Чекан Орду.**

У названій вище роботі Р.Ю.Рєви під №23 приведений даний тип реверсу (з іншим аверсом). Двір визначається як Орду (Муаззам?), читання легенди не дається [10, с.160] – стан збереження екземпляра не дозволив дослідникові дати його інтерпретацію.

Тип 2. **Орду, Дервіш, без зазначення року. Титул «Султан верховний».**

Цей тип ординських монет Дервіша відтворений на Мал 2.

Av. السلطان الاعظم دروش خلد ملكه

Переклад: **Султан верховний Дервіш та триває його правління.**

Rs. ضرب اوردو

Переклад: **Чекан Орду.**

Написання легенди аверсу має ряд особливостей.

Палеографія написання букви *шин* в імені хана має особливості, характерні для монет Дервіша болгарського та саранського карбування (мал.1.3 та мал.1.1). Ці болгарські та сарайські монети були опубліковані А.Г.Мухамадієвим [8, Таблиця XVII, №2] і Р.Ю.Рєвою [10, №3, с.159].

Слово **الاعظم** розміщене в декількох рядках. На одному з типів ординських монет Шадібєка, слово «верховний» починалося в першому рядку, помалу «сповзаючи» в кінець другого. Різьбяр штемпеля даного типа пішов по цій же дорозі, розмістивши «верховний» на «дев'ять» годин на першому – третьому рядках.

На сарайських монетах Дервіша (*мал.1.1*) слово «верховний» розміщене в першому-другому рядках над буквою *шин*, на ординських монетах воно усе більше спотворюється (*мал.2*), теж саме стосується і написання букви *гайн*.

Цей тип монет вже публікувався, але з іншою атрибуцією.

Так В.Б.Клоков і В.П.Лебедев, атрибутуючи один обламаний екземпляр, визначили монету як «Давлет-Берді, Орду Муаззам» [5, мал.9-114, с.80].

Є.Ю.Гончаров розмістив монету цього типу в електронну базу східних монет *zeno.ru* [17, №105551] з атрибуцією «Керім Берді, Орду».

Робити якісь висновки про метрологію даних срібних монет передчасно у зв'язку з невеликим об'ємом доступної інформації. Приведу відомі вагові дані монет, наявні в моєму розпорядженні (у грамах):

0.8, 0.87, 0.87, 0.88, 0.89, 0.89, 0.90, 0.93, 0.94, 0.94, 0.94, 0.95, 0.99, 1.01.

Виходячи з відомих (по особистому вивченню і по зображеннях) 24 монет із титулом «султан верховний», вони чеканилися більш ніж пів дюжиною штемпелів (точніше сказати не дозволяє якість деяких наявних фотографій).

Мал 2.1.

Мал 2.2.

Мал 2.5.

Мал 2.4.

Мал 2.5.

Мал 2.6.

Мал. 2.

Локалізувати концентрацію монетного типу досі неможливо – вивчені монети походять з різних областей України та Російської Федерації. Заздалегідь, за непрямыми ознаками, можна стверджувати, що ці монети чеканилися в західній частині Улусу Джучі, на території нинішньої України.

Підводячи підсумок сказаному, можна зробити наступні висновки.

Дані нумізматики значно доповнюють і уточнюють відомості письмових джерел про правління хана Дервіша, дозволяють дати абсолютну хронологію і встановити сферу політичного впливу хана та Єдигея, який стояв за ним. Без залучення монетних емісій адекватне розуміння політичних процесів в пізній Орді не представляється можливим.

Атрибутовані типи срібних монет Дервіша чекана Орду, вводячи в науковий обіг ще один монетний двір, на якому билися гроші цього хана, підтверджують загальний висновок Р.Ю.Рєви про те, що «в часи правління хана Дервіша Золота Орда була практично єдиною державою, яка лише на початку і в кінці його правління піддавалася усобицям» [10, с.164]

Подальше вивчення монет хана Дервіша, зокрема його кримської емісії, може уточнити хронологію подій ординської історії, поглибити наше розуміння стосунків між ханами і еміром Єдигеєм.

На закінчення автор висловлює щиру вдячність за допомогу при підготовці статті А.О.Брагину (Санкт-Петербург) та Р.Ю.Рєві (Новосибірськ).

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. – Записки Российской Академии Наук. – Серия VIII. Т. XIII. №6. – Петроград, 1922. – 58 с.

2. Гаев А.Г. Генеалогия и хронология Джучидов. К выяснению родословия нумизматически зафиксированных правителей Улуса Джучи // Древности Поволжья и других регионов: Нумизматический сборник – Вып.IV. Т.3. – М.: Информелектро, 2002. – С.9-55.
3. Гончаров Е.Ю. Очерк монетного дела в Улусе Джучи на рубеже 770-780-х гг.Х. Нумизматический комментарий к книге И.М.Миргалеева «Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана» // Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков. Борлгар 2005, Волгоград 2006. – М.: Нумизматическая литература, 2008. – С.58-62.
4. Зайончковський Ю.В. Спільне правління джучидських ханів Махмуда бен Мухаммеда і Ахмада бен Мухаммеда (1459-1476 рр.) за даними нумізматики // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – С.216-221.
5. Клоков В.Б., Лебедев В.П. Монетный комплекс с Селитренного городища (Золотая Орда, г. Сарай) // Древности Поволжья и других регионов. - Вып.IV. Нумизматический сборник. Том 3. - Москва, 2002. - С.73-165.
6. Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII-XV века) // Нумізматика і фалеристика. International Coin Trend Magazine. – 2000 г. – №3 – С.10-15.
7. Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 1896. – 879 с.
8. Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII – XV вв. / А.Г.Мухамадиев – М.: Наука, 1983. – 166 с.
9. Почкаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб: Евразия, 2012. – 464 с.
10. Рева Р.Ю. Монеты хана Дервиша // Труды II Международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков» – Муром, 6-12 апреля 2003 // Москва, 2005. – С.159-164.
11. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. – 278 с.
12. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды В.Тизенгаузена. - Том 1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1884 – 563 с.
13. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Том 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1941. – 307 с.
14. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – 752 с.
15. Хромов К.К. Правления ханов в Крымском улусе Золотой Орды в 1419-1422 гг. по нумизматическим данным // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Число 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.366-372.
16. Fraehnii Ch. M. Recensio numorum Muhammedanorum. – Academiae imp. scient. Petropolitanae. – Petersburg, 1826. – 745 p.
17. zeno.ru – Oriental Coins Database. Режим доступа: <http://www.zeno.ru>